
В. В. НЕБРАТ,
*доктор економічних наук,
завідділом економічної історії
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”
(Київ)*

ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ТРЕНДІВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Обґрунтовано пріоритет національних інтересів економічного розвитку у визначенні зовнішньоторговельної політики. Розкрито теоретичні основи економічного лібералізму та національної економії. Наведено історичну аргументацію успішності поєднання ліберальних засад господарювання із заходами урядового захисту. Запропоновано сучасне трактування протекціонізму як стратегії ендogenous розвитку.

V. V. NEBRAT,
*Doctor of Econ. Sci.,
Head of Department of Economic History,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

HISTORICAL DIMENSION OF TRENDS IN FOREIGN ECONOMIC POLICY

Priority of the national interests of economic development when determining the foreign trade policy is justified. Theoretical foundations of economic liberalism and the national economy are revealed. Historical reasoning of successful combination of liberal principles of management with measures of government protection is given. Modern interpretation of protectionism as an endogenous development strategy is proposed.

Розглядаючи актуальні проблеми та нові тенденції економічної глобалізації, варто звернутися до змін зовнішньоторговельної політики, які відбувалися в минулому. Історичний досвід має фундаментальне значення з багатьох причин. Насамперед, він дає можливість зрозуміти, чому одні зміни породжують інші, як минуле детермінує майбутнє, тобто фактично тільки аналіз і узагальнення історичного досвіду дозволяють відкрити закономірності суспільного розвитку. Можливе заперечення, що, мовляв, світ так змінився, що жодних спільних рис з попередніми етапами розвитку, а тим більше загальних закономірностей, вже немає, — не витримує критики, якщо взяти до уваги, що найзагальніші залежності тільки й можуть про-

© Небрат Вікторія Василівна (Nebrat Viktoriya Vasylivna), 2017; e-mail: victoria_nebrat@ukr.net.

явитися на дуже великих проміжках часу, коли тимчасові, локальні та ситуативні зв'язки складаються в стійкі та універсальні або, принаймні, повторювані.

Глобальна конкуренція і захист національних інтересів

Від часу свого зародження у формі боротьби за нові території в добу Великих географічних відкриттів і дотепер глобальна конкуренція змінює засоби, масштаби і сам предмет суперництва. Територіальне панування і збройна боротьба за переділ світу змінювались на економічне протистояння між так званими "центрами сили", влада ТНК прийшла на зміну владі метрополій над колоніями, але питання нерівномірності розвитку, залежності одних від інших, експлуатації одних іншими стояло і стоїть сьогодні не менш гостро, ніж у часи, коли європейські монархії наввипередки споряджали свої експедиції для завоювання "Нового Світу". Заміщення фізичної праці як ключового чинника виробництва уречевленим капіталом у ході промислової революції привело до переходу від боротьби за територіальне панування до торговельно-економічної експансії. Зміна ключової ролі матеріальних факторів виробництва інтелектуальною працею формує нову реальність, в якій утверджуються новітні форми взаємодії та суперництва національних, наднаціональних і транснаціональних суб'єктів світової економіки.

Швидкий, але нерівномірний розвиток посилює глобальну диференціацію, порушує баланс сил у світовій мегасистемі, а відтак, породжує нових лідерів-переможців і невдах-переможених. В умовах стрімкого зростання акселератор інвестицій і мультиплікатор доходів діють кумулятивно, тому доходи, заощадження та інвестиції забезпечують можливості для економічної перспективи та відносної соціальної стабільності. В умовах уповільнення економічного зростання, як переконливо показав Т. Пікетті у книзі "Капітал у XXI столітті" [1], збільшується нерівність, причому як у межах національних економік, так і міжнаціональна. Це, у свою чергу, призводить до загострення суперечностей між учасниками міжнародних економічних відносин внаслідок посилення підпорядкування та експлуатації одних іншими. Коли з'являються нові сильні гравці, вони вимагають зміни правил і диктують свої.

У Доповіді йдеться про те, що угоди про вільну торгівлю зруйнували виробничий фундамент США та економічну захищеність мільйонів американців. "Під тиском ТНК лідери і демократів, і республіканців систематично жертвували доходами і гарантіями зайнятості американських трудящих в обмін на просування інтересів американських міжнародних інвесторів" (с. 16). Очевидною є декларація повороту зовнішньоекономічного курсу в бік протекціонізму як політики захисту національних інтересів. Проте це аж ніяк не означає зміни моделі суспільного розвитку та відмови від принципів економічного лібералізму. Навпаки, йдеться про те, що під виглядом угод про вільну торгівлю відбувається обмеження прав економічних суб'єктів і можливостей держави щодо забезпечення інститу-

ційних умов економічного розвитку національного господарства. У Доповіді сказано, що, “незважаючи на назву, НАФТА і подібні до неї наступні угоди, не є угодами про “вільну торгівлю”. Тільки шість із тридцяти розділів ТТП прямо стосуються питань торгівлі. Решта містить правила, які підтримують інтереси мультинаціональних інвесторів усупереч інтересам робітників, захисту навколишнього середовища і правам людини. Вони містять велику кількість обмежень внутрішньої політики, включаючи обмеження урядової політики щодо місцевих закупок, яка захищає майбутні вигоди власників мультинаціональних корпоративних прав” (с. 18-19).

Протекціонізм і лібералізм: історичні витоки

Щоб уникнути непорозумінь, зумовлених різними трактуваннями лібералізму та протекціонізму, звернімося до підходу, який застосовується в історії економічної думки. Найбільш точно і влучно він сформульований видатним українським вченим-економістом, істориком економічної думки, професором політичної економії Київського університету Св. Володимира, публіцистом і громадським діячем І. Вернадським (1821–1884). Вчений виокремлював напрями економічної теорії та політики залежно від “ступеня участі, який бере суспільна влада в економічних відносинах індивідів, які живуть у державі, ступеня обмеження приватного суперництва” [2, с. 6]. Визнання пріоритету інтересів держави (“користі державної” – за І. Вернадським) над приватним інтересом осіб, підпорядкування праці та економічних відносин визначеним правилам і законам він називав позитивним напрямом, або протекціонізмом. Вимоги свободи підприємництва, надання якомога більшої незалежності приватній ініціативі, суперництву, невтручання держави у процес виробництва й обміну цінностями характеризують негативний напрям, до якого І. Вернадський першими зараховував фізіократів і школу А. Сміта як ідеологів економічного лібералізму.

Проте вже на світанку розвитку економічної науки, у час формування національних ринків і міжнародних економічних відносин, було визнано, що кожний з напрямів є однобічним і обмеженим у своїй окремішності. Водночас конфлікт інтересів володіння, влади, власності, капіталу, з одного боку, і праці – з іншого становить вісь усього розвитку суспільства, економіки та держави для всіх часів і народів. Тому загострення даного конфлікту (нагромаджені та живої праці – за визначенням І. Вернадського), зумовлене зміною співвідношення сил і вимогами зміни правил в інтересах нових зміцнілих гравців, виявляється у посиленні того чи іншого напрямку в економічній теорії та зовнішньоторговельній політиці.

Історичні витоки *протекціонізму* як ідеології будівництва та захисту національного господарства пов’язані з меркантилізмом – митно-торговельною політикою збереження та примноження золотовалютного запасу країни та попередження відпливу золота за кордон шляхом урядових заходів, спрямованих на скорочення імпорту та заохочення експорту товарів власного виробництва. У більш розширеному тлумаченні протекціонізм –

це економічна політика зміцнення безпеки держави і зростання її багатства шляхом розвитку вітчизняного промислового виробництва та сільського господарства. В історичному вимірі політика протекціонізму широко застосовувалася на етапі формування національних ринків і держав, оскільки сприяла прискореному розвитку промисловості та нагромадженню капіталу.

Понад 200 років тому наш видатний співвітчизник В. Каразін (1773—1842) — український просвітитель, вчений і винахідник, засновник Харківського університету — застерігав щодо небезпек, пов'язаних з участю іноземців у розвитку вітчизняного господарства та активізацією міжнародної торгівлі. Він показав загрозову перспективу розвитку зовнішньоторговельної та фінансово-кредитної політики, орієнтованої на боргове фінансування бюджетного дефіциту та зовнішні джерела інвестицій: "Борг породжує борг, це велика істина стосовно і окремих людей, і цілих держав" [3, с. 26]. Вчений аргументував положення про те, що єдиним надійним засобом зміцнення курсу національної грошової одиниці та позицій країни на зовнішніх ринках є розвиток власного виробництва. У доповіді, зробленій на початку 1813 р. на засіданні Філотехнічного товариства, були окреслені головні напрями відновлення господарства, зруйнованого війною з Наполеоном. В. Каразін вважав, що міжнародне економічне суперництво є новою формою встановлення влади одних націй над іншими. Він писав, що чужоземці докладатимуть усіх зусиль, щоб, "обтяжуючи вітчизняні наші підприємства, продовжити панування своєї промисловості" [4, с. 235]. Тому для захисту національних інтересів і зміцнення економіки слід розвивати промислове виробництво, інтенсифікувати сільське господарство. Вчений виступив з обґрунтуванням розвитку "домоводства" — національного господарства, на кілька десятиліть випередивши всесвітньо відомого німецького вченого-економіста Ф. Ліста. Основні положення програми В. Каразіна містять рекомендації щодо аграрних перетворень, розвитку мануфактурного і фабричного виробництва, боргової та зовнішньоторговельної політики, інституційних реформ з метою активізації внутрішніх чинників економічного прогресу. Активну роль у розвитку вітчизняної промисловості вчений надавав державі, зокрема політиці захисту від іноземної конкуренції та створенню умов, сприятливих для піднесення власного виробництва.

І. Вернадський як представник ліберальної традиції в українській економічній думці головною умовою успішного господарювання визначив економічну свободу. Разом з тим він виступав з обґрунтуванням урядових заходів, спрямованих на розкріпачення продуктивних сил і розвиток господарства. Для досягнення народного добробуту І. Вернадський вважав необхідним органічне поєднання економічних і політичних інститутів, приватного і суспільного господарства, свободи економічної діяльності та її законодавчого регулювання [5, с. 49—53]. Його програма ліберальних реформ передбачала зміни законодавства, перетворення у сфері держав-

них фінансів і кредиту, забезпечення умов капіталоутворення для розвитку виробництва та зовнішньої торгівлі.

У загальноєвропейському інтелектуальному просторі ідеологія політичного лібералізму, від якої веде початок сучасний *економічний лібералізм*, сформувалася в Англії у XVII ст., і це була платформа вігів (партії свободи). Саме за їхнього правління почався активний промисловий і комерційний розвиток Британії, велася енергійна зовнішня політика. Політична ідеологія лібералізму як система ідеалів, що протистоїть свавіллю влади, і економічна політика як комплекс заходів, спрямованих на подолання бар'єрів у господарському розвитку і сприяння зростанню та розвитку, — різні речі. Зокрема, система заборонних заходів 1651–1849 рр., відома як Навігаційні акти, забезпечила захист внутрішнього ринку і сприяла розвитку англійської морської торгівлі в епоху, коли торгівля і флот Британії перебували в зародковому стані і потребували заступництва перед Нідерландами. Остаточне скасування “Акта про збільшення торгового флоту та заохочення мореплавства англійської нації” в середині XIX ст. свідчило про те, що англійський капіталізм більше не потребує законодавчого захисту від іноземної конкуренції, Британія сама стала світовим лідером. Отже, Англія, щоб стати зразком успішного розвитку капіталізму, що базується на свободі виробництва і торгівлі, два століття проводила протекціоністську політику.

Теоретичний фундамент зміни зовнішньоторговельної стратегії забезпечив класик політичної економії Д. Рікардо (1772–1823). У 1817 р. була опублікована його головна праця “Начала політичної економії і оподаткування”, в якій учений обґрунтував принцип порівняльних переваг як основу ідеології вільної торгівлі. Він вважав, що звільнення від феодальної регламентації та урядових обмежень найбільше відповідає інтересам розвитку національного господарства, а підставою для міжнародної торгівлі може слугувати виключно різниця у відносних витратах виробництва товарів незалежно від абсолютної величини цих витрат. Порівняння альтернативних витрат виробництва, на думку Рікардо, має слугувати орієнтиром для визначення міжнародної спеціалізації, а принцип абсолютної свободи всесвітньої торгівлі пропонувався як універсальний засіб включення всіх країн у систему міжнародних економічних відносин і шлях до їхнього майбутнього процвітання незалежно від досягнутого рівня розвитку економіки та її структури.

У той самий час, коли Британія, ставши світовим лідером у промисловому виробництві та зовнішній торгівлі, змогла відмовитися від протекціоністської зовнішньоторговельної доктрини, Німеччина була економічно відсталою, до того ж, політично розділеною країною. Видатний німецький мислитель, вчений, політик і державний діяч Ф. Ліст (1789–1846) виступив із закликами до ліберальних реформ як шляху до економічного об'єднання Німеччини та розвитку національного господарства. Його книга “Національна система політичної економії, міжна-

родної торгівлі, торгова політика й німецький митний союз" (1841) містила гостру критику системи політичної економії А. Сміта, ретроспективний аналіз розвитку міжнародної торгівлі та заходів економічної політики провідних держав, а також виклад концепції національної економії, ключовою ідеєю якої було "індустріальне виховання нації". Недоліками політекономії А. Сміта та його послідовників Ф. Ліст називає "хімеричний космополітизм", тобто ігнорування специфічних національних інтересів; "мертвий матеріалізм", який полягає у винятковій увазі до мінових цінностей та ігноруванні соціальних і духовних чинників економічного розвитку; "дезорганізуючий індивідуалізм", що здатен стати на заваді індустріальному піднесенню нації [6]. Хибність абстрактної ідеї космополітичної економії, яка виходить з гіпотези, що всі нації світу утворюють єдину мирну й гармонійну спільноту, підтверджується політичною та економічною історією від часу написання А. Смітом "Дослідження про природу та причини багатства народів" (1776) дедалі переконливіше.

Ф. Ліст наголошував, що теорія вільної торгівлі є не чим іншим, як спробою замаскувати меркантильні інтереси найсильніших держав світу, що прагнуть використати свої переваги, прирікаючи на відсталість та економічну залежність нації, які не можуть конкурувати з лідерами на рівних. Уроки історії, на думку вченого, полягають в усвідомленні необхідності забезпечення економічної та політичної самостійності нації шляхом створення власних фабрик і заводів, досягнення міцного промислового і торговельного становища. Сьогодні ці уроки є надзвичайно актуальними для України. Від того, чи зуміємо ми скористатися теоретичними здобутками політичної економії та практичним досвідом економічної політики, залежить наша національна перспектива. Можна погодитися з думкою відомого американського історика українського походження Р. Шпорлюка, що концепція національної економії стала основою найуспішнішої програми економічних перетворень, яка забезпечила модернізацію відсталого суспільства під протекторатом держави [7, с. 284–311]. Її положення були сприйняті та успішно застосовані рядом молодих національних держав після Першої світової війни. Програма національно-державного будівництва та модернізації, розроблена Ф. Лістом, у своїй основі має не систему заборон, обмежень та ізоляції від зовнішнього світу, а комплекс заходів економічного розвитку, які включають та активізують, насамперед, внутрішні продуктивні сили, однією з яких вчений вважав національну консолідацію. Разом з тим для досягнення вищого рівня промислового розвитку необхідною умовою є використання сили держави, яка потрібна для обмеження вільної торгівлі або застосування останньої для власних потреб. Взаємодія, співвідношення між економічним розвитком і політичним керівництвом є центральним пунктом у системі аргументів Ф. Ліста.

Розвиваючий або виховний протекціонізм покликаний зміцнювати продуктивні сили нації та підвищувати її конкурентоспроможність на осно-

ві принципу свободи економічної діяльності всіх класів суспільства. Протекціоністські заходи уряду виправдовують себе тільки тоді, коли вони спрямовані на подальший розвиток і захист власного промислового потенціалу. Отже (на це вказували і Ф. Ліст, і вітчизняні вчені-економісти ХІХ ст.), зовнішньоторговельний протекціонізм не може бути вихідною точкою побудови ринкового господарства. Початковий етап передбачає створення базових інституційних елементів внутрішньогосподарського ринкового середовища. Коли утвердилося виробництво на приватнопідприємницьких засадах, що забезпечує конкуренцію на ринку, коли сформовано відповідні політико-правові механізми, тоді для подальшого розвитку і захисту перед іноземними виробниками національної промисловості, для зміцнення потенціалу і розширення власної зовнішньої торгівлі потрібні заходи протекціонізму. Ключовим питанням при цьому є створення системи запобіжників, щоб сприяння розвитку національної економіки не спричинило вирощування фінансово-промислової олігархії.

**Міжнародні економічні відносини як чинник розвитку
та якісних трансформацій економіки: вітчизняний досвід**

Комплексні дослідження ретроспективи формування та розвитку ринкових інститутів, які проводилися відділом економічної історії ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, дозволили узагальнити теоретичні засади зовнішньоекономічної політики в українській економічній думці [8, с. 276–307], вплив зовнішніх чинників на інституційну та структурну трансформацію господарського середовища [9, ч. 1, с. 298–316; ч. 2, с. 196–240], взаємозв’язок механізмів і результатів міжнародного співробітництва в ході індустріальних перетворень економіки [10; 11], наслідки політики протекціонізму для формування економічного потенціалу українських земель [12] та урядові засоби стимулювання експорту [13] на різних етапах економічної історії України. Вивчення ролі міжнародних економічних відносин та впливу зовнішньоторговельної політики на господарський розвиток дає підстави для висновку щодо необхідності врахування вітчизняного досвіду модернізації економіки в контексті пошуку нової моделі міжнародного торговельно-економічного партнерства. *Позитивний історичний досвід* другої половини ХІХ – початку ХХ ст. полягає в тому, що торговельна політика включала ряд напрямів, які виявили свою результативність у сприянні економічному зростанню та індустріальній модернізації господарства. Серед них, зокрема, такі:

- система стимулювання експорту (зерна, цукру, технічних культур);
- модернізація транспортної інфраструктури (залізничне будівництво, розвиток морської торгівлі та портового господарства);
- регулювання обсягів і структури імпорту (заохочення ввезення обладнання, машин, механізмів та жорстке митне обмеження щодо інших товарів, що забезпечило становлення власної промисловості);
- широке залучення іноземного капіталу до ключових галузей на етапі становлення індустріальної економіки;

— політика імпортозаміщення (розвиток транспортного і сільськогосподарського машинобудування);

— формування інвестиційно привабливого іміджу (проведення реформ другої половини XIX ст. як вирішення внутрішніх суперечностей економічного розвитку та відповідь на зовнішні вимоги заради залучення іноземних приватних інвестицій та отримання кредитів);

— створення сприятливого підприємницького середовища як чинник збільшення експортного потенціалу країни (інституційно-правове забезпечення, розвиток ринкової інфраструктури);

— поєднання примусово-репресивних (адміністративних) та заохочувальних (економічних) заходів у забезпеченні зростання обсягу зовнішньої торгівлі (митно-тарифне регулювання, вивізні премії, вимога реінвестування прибутків від зовнішньої торгівлі, дискримінаційне ціноутворення, що обмежувало внутрішній попит на товари, призначені для експорту);

— інформаційне забезпечення та діяльність щодо формування громадської думки (покращення сприйняття суспільством зовнішньоекономічної політики та регуляторних заходів уряду).

Таким чином, на початку XX ст. українське господарство "через розвиток експортоорієнтованих високотоварних галузей (зернове рослинництво, цукрово-рафінадне виробництво, вугледобувна промисловість, металургія), імпорт закордонного обладнання, машин, технологій та активне залучення іноземних капіталів інтегрувалося в систему міжнародних економічних відносин" [9, ч. 2, с. 134]. Разом з тим аналіз цілей та наслідків регуляторних заходів уряду вказує на їх невідповідність та негативні екстерналиї державної торговельної політики, що становить не менш важливий для усвідомлення та практичного врахування *негативний досвід* впливу на економічний розвиток зовнішньоторговельної політики держави у період ринково-індустріальних перетворень. Його можна узагальнити такими основними положеннями:

— орієнтація на швидкі фінансові результати зумовила аграрно-сировинну структуру вітчизняного експорту;

— залежне становище українських територій у складі інших держав визначило спрямування поставок промислової сировини та готової продукції не на зовнішні ринки, а в інші регіони в межах внутрішньоімперського єдиного ринку;

— система преференцій і вибіркової підтримки пріоритетних галузей та окремих економічних суб'єктів на межі XIX—XX ст. стала чинником деформації конкурентного підприємницького середовища, розвитку монополістичних тенденцій та зрощування фінансово-промислових кіл з урядовим апаратом;

— непослідовність торговельно-економічної політики (недостатній рівень реінвестування доходів від зовнішньої торгівлі, пасивність у формуванні конкурентних переваг та освоєнні нових ринків) визначила низь-

ку конкурентоспроможність вітчизняної промислової продукції та залежність від іноземних інвестицій;

– провідна роль держави в забезпеченні техніко-технологічної модернізації економіки шляхом залучення зовнішніх чинників (капіталу, фахівців, технологій) сприяння індустріалізації господарства зумовила ослаблення внутрішніх механізмів економічного розвитку та призвела до структурних дисбалансів економіки.

У цілому вивчення історичної траєкторії розвитку міжнародних економічних відносин у другій половині XIX – на початку XX ст. дає підстави стверджувати, що модель інтеграції господарства України у загальноєвропейський економічний простір, сформована в результаті торговельної політики держав, до складу яких входили українські території в період становлення світового ринку, створила бар'єри самопідтримуючого розвитку національного господарства на етапі індустріальної та постіндустріальної економіки. Фіскальні пріоритети діяльності уряду та компрадорське спрямування бізнесу призводять до обвалу споживчого попиту на внутрішньому ринку, який не може бути компенсований нарощуванням експорту. Разом з тим стратегія сприяння експорту за умов підпорядкування механізмів і засобів митно-торговельної політики держави корпоративним інтересам фінансово-промислових кіл не спроможна забезпечити фінансову стабілізацію та структурно-технологічну модернізацію економіки, а навпаки, слугує способом “каналізації” витрат бюджету та загальною передумовою розширення боргового фінансування державних витрат шляхом внутрішніх і зовнішніх урядових запозичень. Фінансова централізація в поєднанні з концентрацією власності, що веде до монополізації діяльності у промисловій та банківській сферах, обмежують дію ринкових механізмів і зменшують потенціал ендогенного економічного розвитку.

Вітчизняний історичний досвід підтверджує, що сама по собі зовнішня торгівля не створює успішної економіки. Навпаки, за певних умов її стимулювання та активізація можуть сприяти збереженню і відтворенню віджилих інститутів і всієї неефективної економічної моделі. Прикладом може слугувати так зване “друге видання панщини” на українських територіях і розвиток кріпосницьких фільварків у XVIII – першій половині XIX ст., які виникли завдяки активному вивезенню збіжжя з України до Західної Європи. Іноземні інвестиції на межі XIX–XX ст., як і проектно-технологічне співробітництво із Заходом у ході сталінської форсованої індустріалізації у 1920–1930-х роках, не сформували інституційних механізмів саморозвитку. Запозичених організаційно-технічних інновацій вистачило для переходу на один наступний технологічний уклад, на цьому позитивна дія ефекту так званої “купленої модернізації” закінчилася. Крім того, побудова радянської системи господарювання в СРСР шляхом ліквідації базових інститутів ринку та утвердження державного монополізму призвела до дезінтеграції світового господарства внаслідок його поділу на два “табори” та політичного й економічного протистояння між ними.

**Розбудова міжнародних інституцій під егідою США
та національні "економічні дива" XX ст.**

Якщо період з другої половини XIX ст. до початку Першої світової війни характеризувався *фритредерською політикою*, яку активно проводила Британія — домінуюча на той час промислова і торговельна країна, то так званий "міжвоєнний період" (1920—1930-ті роки) позначений посиленням *протекціонізму* в усьому світі. Вже у 1921 р. англійці ухвалили закон "Про захист промисловості", встановили систему преференцій, підписавши з країнами-членами Британської Співдружності Оттавські угоди. Згодом і США, захищаючи свій ринок, підвищили митні тарифи у 1922 та 1930 рр., Німеччина взагалі здійснила поворот до автаркічної моделі розвитку, а Франція дотримувалася політики контингентування.

Після Другої світової війни, коли США фактично утвердились у статусі лідера, знову розгорнулася *лібералізація міжнародної торгівлі*, що зазвичай пов'язують, насамперед, з об'єктивними процесами — впливом зростаючої інтернаціоналізації господарського життя в умовах НТР, збільшенням ролі зовнішньоекономічної сфери і міжнародного обміну як найважливішого чинника розвитку продуктивних сил тощо. Проте не слід забувати, що в довгостроковій ретроспективі, кожного разу, коли утверджувався новий світовий лідер (Нідерланди, Британія, США), він намагався встановити новий економічний порядок, інституціоналізувати своє домінування у відповідних історичних формах.

Розбудова міжнародних економічних інституцій під егідою США розпочалася підписанням у 1941 р. Атлантичної хартії щодо відновлення багатостороннього режиму регулювання міжнародної торгівлі. Далі були Бреттон-Вудська міжнародна валютно-фінансова конференція (1944), підписання у Женеві Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (1947), створення міжнародної торгової організації — заходи, які відповідали загальній концепції післявоєнної стабілізації світової економіки. Створення міжнародних грошово-кредитних інституцій здійснювалося відповідно до програми світового економічного регулювання і планування, яка розроблялась американськими економістами. Фактично це була реалізація доктрини міжнародної координації національних економічних систем під протекцією і в інтересах американського капіталу. Зрештою оприявилася відмінність між панівною економічною теорією та реальною міжнародною економічною політикою, адже, як зауважив найбільш яскравий сучасний критик ідеології та політики лібералізму Е. Райнерт, "на відміну від історії економічної думки (того, що, як стверджували теоретики, мало трапитись), історія економічної політики (яких політик дотримувалися насправді) — ще відсутня наукова дисципліна" [14, с. 59].

Протягом 1950—1970-х років склалися передумови активізації європейської інтеграції, серед яких ключову роль відігравало загострення конкуренції із США та Японією. Найбільшого прогресу в лібералізації міжна-

родної торгівлі було досягнуто в ході так званих “торговельних раундів” – міжнародних торгових переговорів під егідою ГАТТ/СОР, які характеризуються комплексним підходом. З 1970-х років посилюється вплив ТНК, розгортаються процеси економічної та фінансової глобалізації. Нові явища і тенденції розвитку світового господарства та міжнародних відносин спричинили певні хвилі правоконсервативних (протекціоністських) розворотів у діяльності національних урядів. Крім того, в умовах загальної лібералізації захист національних ринків здійснювався через нетарифні інструменти протекціонізму – технічні бар’єри, екологічні та інші стандарти якості тощо. Поєднання ліберальних принципів як основи функціонування національних економік із заходами урядового захисту і підтримки на зовнішніх ринках становить суть ринкової системи світового господарства. При цьому, як слушно зауважив Дж. Стігліц, непослідовність і суперечність у політиці міжнародних економічних інституцій та інші прояви “тягаря глобалізації” можна пояснити, розмежувавши ідеологію та інтереси в глобальній політиці [15, с. 206–211].

Зміни курсу від протекціонізму до лібералізму мають вигляд не таких радикальних, якщо подивитися на історичний досвід реалізації національних програм економічних реформ. Усі успішні стратегії відбудови, стабілізації та розвитку національних економік у період після Другої світової війни (так зване “німецьке диво” – реформа Л. Ерхарда, “японське диво” – перетворення за стабілізаційним проектом Дж. Доджа; пізніше – тетчеризм і рейганоміка) так чи інакше базувалися на *неолібералізмі* – теорії, яка синтезує принципи ринкової економіки та механізми інституційного забезпечення їх реалізації, не виключає, а передбачає активну політику держави.

Однією з найуспішніших економік повоєнного періоду, зростання якої сягнуло вражаючих темпів, стала економіка Німеччини. Держава використала кошти від прибутків великих корпорацій, податок на які у перші повоєнні роки становив понад 90%. Мінімізація видатків на ВПК та сприяння технічній модернізації виробництва забезпечили кардинальне оновлення основного капіталу. На базі ідеології економічного лібералізму німецькими економістами (В. Репке, А. Рюстовим, В. Ойкенем, А. Мюллером-Армаком) було розроблено доктрину соціального ринкового господарства. Їхній друкований орган – журнал “Ордо”, а в подальшому і напрям “ордолібералізм” – своєю назвою вказують на те, що лібералізм не має нічого спільного з відсутністю правил і правом сильного, що асоціюється з пострадянською лібералізацією. Ордолібералізм – це теорія і політика ладу, впорядкованості. Німецька школа неолібералізму в теорії пропонувала, а на практиці – успішно реалізувала ідею соціального конструктивізму як можливість і необхідність інституційного забезпечення процесу формування національної економічної системи, що поєднує переваги конкурентного порядку та соціально орієнтованої політики перерозподілу. Зростання промислового виробництва, мінімізація

концентрації капіталу та формування конкурентного середовища, соціальні успіхи (середня заробітна плата зросла у рази, заощадження — в десятки разів) не тільки засвідчили успішність обраної стратегії, а й створили передумови для подальшого закріплення за Німеччиною статусу провідної сили європейського інтеграційного процесу. Отже, ключовим питанням, від вирішення якого залежить успішність програм економічних перетворень, є співвідношення принципів соціального порядку та економічної свободи.

Лібералізм не має нічого спільного з аномією у правовій сфері й неробством та утриманством — в економічній. Це, насамперед, — економічний порядок. Просто він інший, незвичний для суспільства з тоталітарним минулим і відповідною господарською ментальністю. Не ієрархічний, не авторитарно-репресивний, а конкурентно-солідарний, заснований на особистій свободі й відповідальності. Щоб побудувати таке суспільство, треба докласти зусиль, консолідувати і задіяти власну громадянську енергію. Крім того, важливим чинником істинної лібералізації, що веде до демократизації економіки, є зміни суспільної свідомості у напрямі формування та визнання ліберально-демократичних норм узгодження інтересів та координації господарської діяльності. Як зазначав Ф. Хайек, для консерватора, якщо управляють правильні люди, то правила взагалі не потрібні [16, с. 65]. Натомість ліберальний порядок — це система дійових інституційних механізмів, підпорядкування правилам і нормам, тобто визнання верховенства права, на відміну від вертикалі влади.

Нове так зване "китайське диво", як стверджує Дж. Аррігі, теж є сучасним проявом і результатом будівництва у Китаї соціального ринкового господарства [17]. Трансформація Піднебесної трактується як реалізація неоліберального проекту з китайською специфікою. Сучасний успіх цієї країни пояснюється багатьма дослідниками як результат синтезу східноазійського працелюбства і добросовісності із західною промисловою динамікою, зумовленою високим рівнем нагромадження капіталу. Важливо зазначити, що теперішній економічний прорив Китаю до ключових позицій у глобальній економіці має свою передісторію: ще не так давно — у першій третині XIX ст. — саме Китай був лідером за таким показником, як частка у світовому промисловому виробництві, і випереджав Британію у три рази.

Отже, цілком слушною є думка, що успішні країни стали заможними завдяки поєднанню державного втручання, протекціоністських заходів і стратегічних інвестицій, а не завдяки вільній торгівлі. Крім того, варто розмежовувати внутрішній економічний устрій і зовнішньоторговельну політику. Відкритість ринків і всеохоплююча лібералізація міжнародної торгівлі — це красиве гасло, яке використовується як інструмент економічної експансії та встановлення влади одних над іншими. Взаємовигідною є лише симетрична економічна інтеграція, яка є можливою між рівними [14, с. 11]. США виступають за лібералізацію, проти системи

обмежень і утисків, коли це відповідає їхнім інтересам, відкриває можливості економічної та фінансової експансії. Проте, коли для них стає реальною загроза втрати світових позицій, розбалансування внутрішнього ринку, соціального напруження тощо, тоді пропонується зміна зовнішньоторговельної стратегії під гаслом “Америка – понад усе”. Не варто говорити, добре це чи погано. Незважаючи на позірний популізм і суперечливість, зміна зовнішньоторговельної стратегії як відповідь на нові виклики та умови глобалізованої економіки є закономірною. Політика – це не просто боротьба за владу, це мистецтво змінюватися та управляти змінами. Ми теж повинні опанувати це мистецтво для свого захисту, в інтересах соціального розвитку та економічного процвітання України. Відданість стереотипам і гаслам, особливо нав’язаним ззовні, слід змінити на відданість своїм національним інтересам.

Діалектика розвитку міжнародної торгівлі та зміни зовнішньоторговельної політики

Політика протекціонізму як різновид державної економічної політики здійснювалась і здійснюється всіма розвинутими країнами світу. Лібералізація зовнішньої торгівлі в історичній ретроспективі відбувається хвилями і поза прямої залежності від внутрішніх трансформаційних процесів на рівні національних економік. Щоправда, моделі економічного лібералізму розвиваються найповніше і діють найефективніше в умовах розвинутих ринкових відносин і за наявності відповідних законодавчих, організаційних, фінансово-кредитних і банківських інститутів.

Принцип вільної торгівлі передбачає рівність можливостей для всіх гравців, але, як відомо, прикладання рівної міри до різного не може забезпечити рівності. Хибність теорії Рікардо, яка постулює взаємну вигоду від спеціалізації країн, незалежно від галузевої структури економіки, якраз і полягає в тому, що така система закріплює лідерські позиції технологічно та індустріально розвинутих держав і відтворює, за висловом Е. Райнерта [14, с. 10], “спеціалізацію на відсталості і бідності” для інших. Пошук оптимального співвідношення між різними видами діяльності та секторами економіки, що доповнюють, забезпечують і стимулюють розвиток один одного, залишається і сьогодні важливим завданням попри кардинальні структурні зміни. Проблематика суспільного поділу праці (у тому числі на міжнародному рівні) – це питання не тільки і не стільки спеціалізації, як асоціації, кооперації, комплементарності, що й забезпечує підвищення ефективності виробництва і суспільний прогрес. Ф. Ліст у своїй знаменитій “Національній системі політичної економії” також наголошував на значенні поєднання національних економік для загального добробуту і процвітання. Важливо виробити, прийняти і реалізувати принципи та ефективні механізми такої асоціації, спосіб включення національних продуктивних сил в єдину світогосподарську систему.

Наприкінці ХХ ст. М. Портер, переглядаючи рикардіанський принцип порівняльних переваг, обґрунтував ідею конкурентних переваг як основу сучасної міжнародної торгівлі [18]. На думку вченого, чим сильніше розвинута конкуренція на внутрішньому ринку країни, чим вагомніше перевищення сукупної пропозиції над попитом, тим вище ймовірність успіху національних компаній на міжнародних ринках. Відповідно, відсутність конкуренції на внутрішньому ринку, ослаблення національного виробництва унеможливають успішний вихід на зовнішні ринки внаслідок втрати конкурентних переваг. Отже, "витягнути" економіку за рахунок зовнішньоторговельної стратегії без комплексного розвитку національного виробництва і наповнення внутрішнього ринку неможливо. Проаналізувавши головні види конкурентних стратегій, які базуються на активізації факторних, інвестиційних чи інноваційних переваг, М. Портер показав, що економічного домінування досягають країни і фірми, які конкурують на основі інновацій. Теорію конкурентних переваг іноді називають новою парадигмою економічної науки. Варто зазначити, що вона дійсно може слугувати методологічним ключем для пояснення сучасних реалій міжнародних економічних відносин і нових трендів у зовнішньоторговельній політиці.

У періоди, коли відбувається зміна світового лідера, у зовнішній торгівлі домінує протекціонізм. Коли лідер визначився, він вимагає від усіх дотримуватися принципу вільної торгівлі, тобто відкрити свої ринки. Так діяли свого часу і Великобританія, і США. Сучасний етап зміни правил може слугувати ознакою зміни співвідношення сил глобальних гравців, непевності їхніх позицій перед викликами, зумовленими не тільки і не стільки виникненням нових потужних національних систем, як загрозою диктату ТНК. Домінування ТНК над усіма національними і міжнаціональними формами організації та інтеграції господарського життя в умовах фінансіалізації та становлення інформаційно-інноваційного суспільства є ключовим чинником турбулентності глобальної економіки. Зміщення конкуренції з міждержавного на міжкорпоративний рівень актуалізує питання захисту національних інтересів для всіх учасників, у тому числі і для США, які є країною походження більшості ТНК. Але така вже природа ринку — як і будь-яке демократичне середовище, він породжує сили, які для нього ж становлять загрозу.

Висновки для України

Історичний перехід від бідності й залежності до багатства і сили, очевидно, вимагає, насамперед, національної стратегії ендогенного розвитку та волі до її реалізації. Зовнішньоторговельна політика повинна, поперше, дотримуватися внутрішньоекономічної стратегії, а не навпаки; по-друге, стимулювати внутрішнє економічне зростання, відкривати можливості економічного розвитку. Проблема модернізації національного господарства є складовою більш загальної та комплексної пробле-

ми модернізації суспільства. Її вирішення передбачає створення сприятливого середовища для розвитку економіки, здійснення інституційних перетворень, формування передумов для того, щоб інвестиції в національну економіку були не менш вигідними і надійними, ніж розміщення коштів за кордоном. Економічна стратегія, націлена на ендогенний розвиток, має вирішувати питання, пов'язані з виробництвом ВВП та використанням ресурсів з метою нагромадження капіталу; питання мотивації підприємців до розвитку та оновлення виробництва; інституційні проблеми забезпечення сприятливих умов для розвитку виробництва, технологічних та організаційних інновацій. Для реалізації цих завдань важливо подолати інституційну інерцію, яка виявляється у збереженні та відтворенні таких неефективних інститутів, як патерналізм, імітація реформ під тиском Заходу, утриманство, ретроградство, відсутність соціальних ліфтів і спадкоємність еліт. Саме на це має бути спрямована інституційна реконструкція економіки України [19, с. 47–58].

Важливо позбутися тих упереджень і стереотипів, які сковують продуктивні сили та обмежують можливості ендогенного зростання національного господарства. Ідеологія лібералізму не суперечить заходам державної підтримки, захисту і заохочення виробництва, і навпаки – протекціонізм не означає встановлення жорсткої заборонної системи, тотального урядового контролю, переходу до автаркії. Протекціонізм і лібералізм мають однаково слугувати вирішенню завдань економічного розвитку та підвищення народного добробуту. Зокрема, протекціонізм на сучасному етапі слід розглядати як державну економічну стратегію, що включає комплекс взаємозв'язаних, обґрунтованих і реалістичних заходів, спрямованих на забезпечення засобами держави нормальних можливостей для господарської діяльності та рівноправної конкуренції на внутрішньому ринку України.

Стратегія економічного протекціонізму повинна включати такі напрями: інституційний протекціонізм (захист та специфікація прав власності, максимальне спрощення процедури започаткування бізнесу, підтримка стартапів, захист інвестицій, юридичне забезпечення розвитку ринкових інститутів та правової інфраструктури); монетарний протекціонізм (захист стабільності грошового обігу та системи розрахунків, стимулювання капіталоутворення); фіскальний протекціонізм (бюджетно-податкове стимулювання інноваційних виробництв та економічної активності населення); цінний протекціонізм (зниження тарифів на продукцію природних монополій з метою зниження витрат виробництва приватнопідприємницького сектору) тощо. Одна із сучасних форм нетарифного протекціонізму – захист національних стандартів якості, екологічної безпеки, публічності тощо [20, с. 124]. Варто нагадати, що підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС від самого початку сприймалось українським суспільством як форма входження в єдиний простір високих стандартів. Тому для нас,

попри імперативи внутрішнього розвиваючого протекціонізму, повна відмова від лібералізаційно-інтеграційного вектора зовнішньоекономічної стратегії означала б консервацію існуючих низьких стандартів та інституційного порядку, які не сумісні не тільки з розвитком і конкурентоспроможністю в сучасному світі, а навіть із збереженням наявного стану і статусу держави та економіки.

Список використаної літератури

1. *Пікетті Т.* Капітал у XXI столітті ; [пер. з англ. Н. Палія]. — К. : Наш формат, 2016. — 696 с.
2. *Вернадский И.В.* Критико-историческое исследование об итальянской политической литературе до начала XIX века. — М. : Унив. тип., 1849. — 118 с.
3. *Каразин В.Н.* О причинах постепенного упадка курса в России и о средствах поднять оный / Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И. Багалеем. — Харьков : Изд. Харьк. ун-та, 1910. — С. 23–35.
4. *Каразин В.* Доклад о необходимости при теперешних обстоятельствах усилить домоводство / Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и отредактированные проф. Д.И. Багалеем. — Харьков : Изд. Харьк. ун-та, 1910. — С. 233–245.
5. *Вернадский И.В.* Об условиях благосостояния // Экономический указатель. — 1857. — № 3. — С. 49–53.
6. *Лист Ф.* Национальная система политической экономии [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://royallib.com/book/list_fridrih/natsionalnaya_sistema_politicheskoy_ekonomii.html.
7. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста ; [пер. з англ. Г. Касьянова]. — К. : Основи, 1998. — 480 с.
8. *Небрат В.В., Супрун Н.А.* та ін. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку : моногр. ; [за ред. В.В. Небрат]. — К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2014. — 396 с.
9. *Небрат В.В., Супрун Н.А.* та ін. Еволюція ринкових інститутів в Україні : моногр. — У 2 ч. ; [за ред. В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]. — К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2012. — Ч. 1. — 332 с.; Ч. 2. — 460 с.
10. *Gorin N.O.* Development of concessional entrepreneurship during the New Economic Policy / Development strategy of science and education: Collection of scientific articles. — Namur, Belgique : Fidelite editions, 2017. — P. 22–26.
11. *Nebrat V.V.* State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons / Economics, Management, Law: Problems and Prospects: Collection of scientific articles. — Vol. 1. — United Kingdom, Coventry : Agenda Publishing House, 2015. — P. 83–86 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://conf.at.ua/25.09.2015_UK_Vol.1.pdf.
12. *Боднарчук Т.Л.* Вплив політики протекціонізму на формування економічного потенціалу українських земель (XIX – початок XX ст.) // Ефек-

тивна економіка. – 2013. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.economy.nayka.com.ua.

13. *Гордіца К.А.* Державна політика стимулювання експорту: історичний досвід кінця ХІХ – початку ХХ ст. // *Український соціум*. – 2016. – № 1. – С. 102–113.

14. *Райнерт Е.С.* Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними. – К. : Темпора, 2014. – 444 с.

15. *Стігліц Дж.* Глобалізація та її тягар ; [пер. з англ.]. – К. : ВД “КМ Академія”, 2003. – 252 с.

16. *Хайєк Ф.* Чому я не консерватор / Консерватизм : Антологія. – 2-ге вид. – К. : ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2008. – С. 64–66.

17. *Арригі Дж.* Адам Смит в Пекине. Что получил в наследство ХХІ век ; [пер. с англ. Т. Менской]. – М. : Институт общественного проектирования, 2009. – 456 с.

18. *Портер М.* Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. – М. : Изд-во “Альпина Бизнес Букс”, 2016. – 948 с.

19. Реконструктивний розвиток: економічна ефективність і соціальна справедливість : моногр. зб. ; [за ред. В.М. Гейця, А.А. Гриценка]. – К. : Ін-т екон. та прогнозів. НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf>.

20. *Супрун Н.А.* Розвиток корпоративної соціальної відповідальності в контексті вимог євроінтеграційного процесу // *Економіка і прогнозування*. – 2016. – № 4. – С. 118–131.

References

1. Piketty T. *Kapital u XXI Stolitti* [Capital in the Twenty-First Century]. Kyiv, Nash format, 2016 [in Ukrainian].

2. Vernadskii I.V. *Kritiko-Istoricheskoe Issledovanie ob Ital'yanskoi Politicheskoi Literature do Nachala XIX Veka* [Critical-historical study of Italian political literature before the beginning of the XIX century]. Moskow, Moscow University, 1849 [in Russian].

3. Karazin V.N. *O Prichinakh Postepennogo Upadka Kursa v Rossii i o Sredstvakh Podnyat' Onyi, v: Sochineniya, Pis'ma i Bumagi V.N. Karazina, Sobrannye i Redaktirovannye prof. D.I. Bagaleem* [On the Causes of Gradual Decline in the Ruble Rate in Russia and about the Means to Raise this One, in: Works, Letters and Papers of V.N. Karazin, collected and edited by prof. D.I. Bagalei]. Kharkov, Publishing house of Kharkov University, 1910, pp. 23–35 [in Russian].

4. Karazin V.N. *Doklad o Neobkhodimosti pri Tepereshnikh Obstoyatel'stvakh Usilit' Domovodstvo, v: Sochineniya, Pis'ma i Bumagi V.N. Karazina, Sobrannye i Redaktirovannye prof. D.I. Bagaleem* [Report on the Need to Strengthen Home Economics under Current Circumstances, in: Works, Letters and Papers of V.N. Karazin, collected and edited by prof. D.I. Bagalei]. Kharkov, Publishing house of Kharkov University, 1910, pp. 233–245 [in Russian].

5. Vernadskii I.V. *Ob usloviyakh blagosostoyaniya* [On welfare conditions]. *Ekonomicheskii ukazatel' – Economic Indicator*, 1857, No. 3, pp. 49–53 [in Russian].
6. List F. *Natsional'naya Sistema Politicheskoi Ekonomii* [The National System of Political Economy], available at: http://royallib.com/book/list_fridrih/natsionalnaya_sistema_politicheskoy_ekonomii.html [in Russian].
7. Szporluk R. *Komunizm i Natsionalizm. Karl Marks Proty Fridrikha Lista* [Communism and Nationalism. Karl Marx versus Friedrich List]. Kyiv, Osnovy, 1998 [in Ukrainian].
8. Nebrat V.V., Suprun N.A. et al. *Ukrains'ka Ekonomichna Dumka pro Chynnyky ta Priorytety Ekonomichnoho Rozvytku* [Ukrainian Economic Thought on the Factors and Priorities of Economic Development]. V.V. Nebrat (Ed.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2014 [in Ukrainian].
9. Nebrat V.V., Suprun N.A. et al. *Evolutsiya Rynkovykh Instytutiv v Ukraini, u 2 ch.* [The Evolution of Market Institutions in Ukraine, in 2 parts]. V.V. Nebrat, N.A. Suprun (Eds.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2012 [in Ukrainian].
10. Gorin N.O. Development of concessional entrepreneurship during the New Economic Policy, in: *Development strategy of science and education: Collection of scientific articles*. Namur, Belgique, Fidelite editions, 2017, pp. 22–26.
11. Nebrat V.V. State foreign trade policy as a factor of economic development: historical lessons, in: *Economics, Management, Law: Problems and Prospects: Collection of scientific articles*. Vol. 1. United Kingdom, Coventry, Agenda Publishing House, 2015, pp. 83–86, available at: http://conf.at.ua/25.09.2015_UK_Vol.1.pdf.
12. Bodnarchuk T.L. *Vplyv polityky protektsionizmu na formuvannya ekonomichnoho potentsialu ukrains'kykh zemel' (XIX – pochatok XX st.)* [Effect of the protection policy on the formation of the economic potential of Ukrainian lands (XIX – early XX centuries)]. *Efektivna ekonomika – Effective Economy*, 2013, No. 11, available at: www.economy.nayka.com.ua [in Ukrainian].
13. Gorditsa K.A. *Derzhavna polityka stymulyuvannya eksportu: istorychnyi dosvid kintsya XIX – pochatku XX st.* [State policy of export stimulation: historical experience of the late 19th –early 20th century]. *Ukrains'kyi sotsium – Ukrainian society*, 2016, No.1, pp. 102–113 [in Ukrainian].
14. Reinert E.S. *Yak Bahati Krainy Zabahatily... i Chomu Bidni Krainy Lyshayut'sya Bidnyamy* [How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor]. Kyiv, Tempora, 2014 [in Ukrainian].
15. Stiglitz J. *Globalizatsiya ta ii Tyahar* [Globalization and Its Discontents]. Kyiv, PH "KM Akademia", 2003 [in Ukrainian].
16. Hayek F. *Chomu ya ne konservator, u: Konservatyzm: Antolohiya* [Why I Am Not a Conservative, in: *Conservatism: an Anthology*]. Kyiv, PH "Prostir", Smoloskyp", 2008, pp. 64–66 [in Ukrainian].

17. Arrighi G. *Adam Smit v Pekine. Chto Poluchil v Nasledstvo XXI Vek* [Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century]. Moscow, Institute of Public designing, 2009 [in Russian].

18. Porter M. *Mezhdunarodnaya Konkurenciya. Konkurentnye Preimushchestva Stran* [International Competition. The Competitive Advantage of Nations]. Moscow, Alpina Biznes Buks, 2016 [in Russian].

19. *Rekonstruktyvnyi Rozvytok: Ekonomichna Efektyvnist' i Sotsial'na Spravedlyvist'* [Reconstructive Development: Economic Efficiency and Social Justice]. V.M. Heyets, A.A. Grytsenko (Eds.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2016, available at: <http://ief.org.ua/docs/scc/2.pdf> [in Ukrainian].

20. Suprun N.A. *Rozvytok korporatyvnoi sotsial'noi vidpovidal'nosti v konteksti vymog evrointegratsiinoho protsesu* [Development of corporate social responsibility in the context of the requirements of eurointegration]. *Ekonomika i prohozuvannya – Economy and forecasting*, 2016, No. 4, pp. 118–131 [in Ukrainian].
